

Széles Tamás Elréd O.P.R.

A szerzetesség, mint természetfölötti párkapcsolat

Szerzetesként fontosnak tartom, hogy újra és újra meghatározzam magam számára, mit is jelent szerzetesnek lenni, s ezen belül mi a személyes szerzetesi törekvésem, egyéni lelki utam? A keresztény hit lényegét egyházmegyes papként is az Isten – ember közötti személyes kapcsolat egységében láttam, szerzetesként pedig még inkább ennek a kapcsolatnak a kiteljesedését élem és tapasztalom meg. Ebben a rövid tanulmányban ezt a kapcsolatiságot és kommunikációt taglalom.

A Szentírás leírása szerint: „Az Úr szemtől szemben beszélt Mózesnek, ahogy az ember a barátjával beszél.” (Kiv 33,11) Ez a részlet Isten a benne bízó hívő felé megnyilatkozó bensőséges viszonyát tárja fel. Sajnos a magyar Biblia-fordítások pontatlanok,¹ mert az eredeti héber szövegben² még szerepel egy mondatrész, mely szerint Isten „színről-színre” (פְּנִימָה לְפְּנִימָה) beszélt Mózesnek a sátor bejáratánál. Ez a részlet azért fontos, mert Szent Pál apostol, a korintusi híveknek a végső üdvösség boldogságát ugyanezzel a kifejezéssel írta le: „Most tükör által, homályosan látunk, akkor majd színről színre” (1Kor 13,12). A *proszopon* *proszopon* (πρόσωπον πρὸς πρόσωπον) az ószövetségi *panim el panim* tükörfordítása. Az üdvösség e *terminus technicus*a kétezer éve az exegetika központi tárgya.

A Szentírás még számos helyen ír az üdvösség mély kapcsolati jellegéről. A színéláshoz hasonlóan „boldogok a tisztaszívűek, mert ők meglátják Istent” (Mt 5,8); „világosságod által látunk világosságot” (Zsolt 36,10); „látni fogjuk őt, amint van” (1Jn 3,2); „mindenkor az Úrral leszünk” (1Tessz 4,17); stb.

Bultmann szerint Szent János evangélista „Jézus és az övéi közti viszonyt kölcsönös ismeretként írja le”³ könyvében, ami természetesen nem lexikális ismeretet, hanem a másik személyes megismerését jelenti, vagyis elmélyülő személyes kapcsolatot.⁴ Egy személy megismerése pedig mindig találkozásokhoz és együtt töltött időhöz kötött. *Schmaus* ezzel toldja meg ezt az alap gondolatot: „a szeretetet és az igazságot nem szemlélhetjük egy személyben anélkül, hogy létre ne jöjjön a személyes kapcsolat”,⁵ vagyis „az üdvösség lényege az Istenhez való hazatérés, illetőleg a színélés”.⁶

Karl Rahner hasonlóan fogalmazott: „az egyénnek (...) személyes kapcsolatban kell lennie Jézus Krisztussal”,⁷ illetve később: „a Jézus Krisztus iránti személyes szeretet (...) Istennel való közvetlen kapcsolatra vezet (...) a keresztény létezéshez lényegileg hozzátartozik a személyes kapcsolat Jézus Krisztussal.”⁸

A kapcsolathoz vezető út pedig Jézus tanítása szerint a szeretet útja. „Ha szerettek engem, megtartjátok parancsaimat.” (Jn 14,15) – mondta Jézus, amivel a korunkban megszokott érzelmesség felől a személyes kapcsolatban való elköteleződés felé irányítja a figyelmet.

A fentebbiekből látszik, hogy a kereszténységben az *ismeret*, *kapcsolat*, *szeretet*, és a *színélés* – mint a kapcsolat kiteljesedése és mint eszkatológikus beteljesedés – teológiailag és praxeológiailag is egybe tartozó fogalmak. Amikor a szerzetesi lelkiség benső világát vizsgálom, akkor valami módon ebbe a Jézus Krisztussal kialakuló, általa Istenhez vezető benső kapcsolatba szeretnék betekintést nyerni és engedni. Ha a színélést Isten személyes megismerésének teljességeként kell értenem, vagyis olyan személyes kapcsolatként, melyben

¹ Egyházunkban a katolikus bibliafordításokat használjuk. Sajnálatos módon mind a Szent István Társulat kiadása, mind pedig a Káldi Neovulgata fordítása pontatlan e mondatot tekintve.

² *Biblia Hebraica Stuttgartiensis*, 143.

³ Bultmann, R., *Az Újszövetség teológiája*, 350.

⁴ Gál Ferenc, *Az örök élet reménye*, 86.

⁵ Schmaus, M., *Katolische Dogmatik IV/2*, 227.

⁶ op. cit., Gál Ferenc, *Az örök élet reménye*, 102.

⁷ Rahner, Karl, *A hit alapjai*, 329.

⁸ op. cit., Rahner, *A hit alapjai*, 330.

az én-te viszony ugyan megmarad, de mégis az elképzelhető legszorosabb egységben,⁹ akkor két kérdés vetődik fel bennem: hogyan lehetséges eljutni erre a bensőséges kapcsolatra; és hogyan lehet leírni ezt a bensőséges kapcsolatot? Az utóbbival szeretném kezdeni, mert erre a Szentírás elég jól körülhatárolt válaszokkal szolgál.

A pátriárkák személyes vagy személyes jellegű patriarchális Istenkapcsolatán túl¹⁰ az ószövetségi ember számára az Istennel való kapcsolat közege az ő kegyelmében,¹¹ szorosabban a Szentlélek bölcsességében való részesedést jelentette: „annak, aki kedves előtte, bölcsességet, tudást és örömet ad” (Préd 2,26). „Isten (...) és a mulandó teremtett földi világ között a bölcsesség lesz a közvetítő”, „az isteni bölcsesség a világ rendjének megalapozója”.¹² Különösen a Bölcsesség könyve írja le az Isten és ember kapcsolatát a bölcsességre épülő kapcsolatként, s a Zsoltárok könyvéhez hasonlóan az igaz ember identitásává is a bölcsességet teszi.¹³ „A bölcsesség Isten útján vezet” (Péld 2,1); „A bölcsesség felmagasztalja az igazakat.” (Péld 4,1). Ezekehez hasonló megfogalmazásokkal találkozunk a Példabeszédek és a Prédikátor könyvében, valamint a Sirák fia könyvében is.¹⁴ Tehát a Szentléleknek, a Bölcsesség Lelkének bentlakozása vagy ajándéka (Iz 11,2) a kapcsolatiság egy fajtájája, alapvető szintje.

Ennél közelebbi kapcsolatról árulkodik a próféták Istenviszonya, akik, mint *Isten emberei* különösen közeli viszonyban álltak a Teremtővel. Legszebb példája e kapcsolatnak a már fentebb idézett textus: „Az Úr szemtől szemben beszélt Mózesnek, ahogy az ember a barátjával beszél.” (Kiv 33,11) Ebben a relációban a lelki jelenlétet a mélyebb kommunikáció, a személyes közlés és bensőséges interakció egészíti ki: „Mózes beszélt és Isten válaszolt neki.” (Kiv 19,19).¹⁵ Ide tartozik az is, hogy a prófétákkal sokszor álmukban, látomásokban szólt az Úr (Szám 12,6).

A harmadik típusú kapcsolatot vagy kapcsolati fokozatot már az újszövetségi kijelentés tárja elénk. Jézus Szent János evangéliumának 17. részében, főpapi imájában szólt az általa megélt Istennel való egységről, s arról, hogy ezt az egységet kérte tanítványainak is: „mindnyájan egy legyenek; ahogyan te Atyám bennem vagy, és én tebenned, úgy ők is egy legyenek mibennünk” (Jn 17,21).

Szent Pál apostol ezt az egységet sokszor említi, s úgy beszél róla, mint Krisztus lelki benne lakozásáról, illetve az ő Krisztusban lakozásáról (Róm 8,1; 12,5; 16,5; 16,7; 1Kor 15,22; 2Kor 11,10; Gal 2,20; Fil 4,13; 1Tessz 1,1). Pálhoz hasonlóan a jánosi korpuszban is találkozunk a kifejezéssel (Jn 2,26; 15,9; 1Jn 5,20). Krisztusban lenni, illetve a Krisztusban létele a lelki, ontológiai hatású életközösséget juttatja kifejezésre. Ez a már a misztika területébe nyúló kapcsolat, mely a bölcsesség és a szeretet forrásához való titokzatos közeledés vonzásában áll.¹⁶ Fokozatait Müller Lajos majd' száz esztendővel ezelőtt így osztotta fel: *összeszedettség, nyugalmi ima, szeretetittasság, egyszerű egyesülés, lelki jegyesség, lelki nász (tökéletes egyesülés)*.¹⁷

Farkasfalvy Dénes ezt a kapcsolatot praktikusabban és egyszerűbben közelítette meg. „Ez az egyesülés (...) minden tudatos keresztény életében természetesen megvalósul, amennyiben az illető hagyja, hogy a hit az élet egészét átjárja, átalakítsa, birtokba vegye. Az istenközelség (...) jellegzetessé válik...”¹⁸

⁹ „Megosztottam velük a dicsőséget, amelyet nekem adtál, hogy eggyé legyenek, amint mi egy vagyunk” (Jn 17,22)

¹⁰ Ter 32,31; Kiv 3,2; 3,33,11; 34,6; stb.

¹¹ Zsolt 17,7; 40,11; 61,8; 85,2; 85,8-13; 90,14; 143,8.

¹² Valentin Réka, Az ima szerepe a bölcsesség könyvében, 208.

¹³ op. cit., Valentin Réka, Az ima szerepe a bölcsesség könyvében, 210.

¹⁴ Péld 1,7; 2,1; 2,3; 2,16; 4,1; 4,7; 10,1; 18,4; 31,26. Préd 2,13; 7,11-12; 7,19; 7,23; 8,1; 9,18; 9,10; 9,15; 10,10; 10,13. Sir 0,3; 0,12; 1,4; 1,24; 4,23; 6,37; 13,23; 14,20; 15,1; 15,18; 18,28-29; 20,31; 21,18; stb.

¹⁵ „Ha szól is Isten az emberhez, életben maradhat az ember.” (MTörv 5,24)

¹⁶ Müller L., *Aszketika és misztika*, 9.

¹⁷ op. cit., Müller L., *Aszketika és misztika*, 215.

¹⁸ Farkasfalvy D., *A lelkiélet teológiája*, 106.

Tehát a bensőséges istenkapcsolat a hitben élt élet terészetes velejárója, s aszerint, hogy Isten mire hívta el a hívőt, s a hívő milyen odaadással, milyen szeretettel éli meg hitét, ez a személyes kapcsolat elmélyülhet, kiteljesedhet, mely megajándékozhatja a hívőt a végső boldogság és az örök élet egyfajta elővételezésével.¹⁹ Lássuk, miként juthat el a hívő ember erre a bensőséges kapcsolatra?

Gál Ferenc szerint Jézus két eszközt adott nekünk, hogy ezt a kapcsolatot szorosabbra fűzhessük: a tevékeny szeretetet és az oltáriszentséget.²⁰ *Rahner* ezt a közeledést úgy írja le, hogy a Jézussal való találkozás útja nem az utánczás, hanem a részesedés Jézus életének misztériumában, születésétől haláláig bezárólag.²¹ *Rahner* szerint ez beavatás.²² Kifejti, hogy a keresztyén élet nem azonos az egyház előírásainak teljesítésével, hanem a hívő Jézussal való konkrét találkozásával által részesedik a szeretet misztikájában, s Jézus Krisztus által közvetlenül Istennel kerül kapcsolatba.²³ Ennek útja mindig a másik emberen, a felebaráton keresztül rajzolható meg, akiben Jézus Krisztus anonim módon van jelen.

Tehát minden emberi találkozás egyben isteni-emberi találkozássá válik. Nem csupán a miseliturgia, az imaliturgia, hanem minden egyes közönséges, hétköznapi emberi interakció találkozási lehetőséggé nemesül. Úgy vélem, ez lehet a megszentelődés eredeti, biblikus értelme. Nem az, amikor szentségi cselekményeket végzünk, hanem amikor a szürke hétköznapiakat igyekszünk mennyei tartalommal és minőségben megélni, különös tekintettel a hétköznapi találkozásokra. Ezért gondolom, hogy a szerzetesi élet a találkozás, az együttlét, vagyis a kapcsolat mennyei minőségű maximalizálásának programja, egyszerűbben megfogalmazva: természetfölötti jellegű párkapcsolat. *Puskely Mária* kétezer év szerzetesi tapasztalatát így foglalta össze: „a jegyesi misztériumban találták meg Krisztus, az egyetlen Jegyes követésének szűk ösvényét”.²⁴

Nyilván fölvetődik a kérdés, hogy ha a szerzetes párkapcsolatként tekint Istennel való életközösségre, akkor vajon – annak természetfölötti jellege miatt – mennyire és mi módon válik megélhetővé ez a kapcsolat? Hiszen míg egy házasságban vagy párkapcsolatban a legerősebb kötődés az intimitás számos formája mellett a lelki és testi, szexuális kontaktus és egyesülés, addig egy természetfeletti párkapcsolatban vajon hogyan lesz a kötődés megtartó jellegű és erejű?

Teilhard de Chardin a szeretet megtartó voltát és kapcsolati jellegét az egyetemességben,²⁵ valamint a személyességben látja: „meglátjuk arcát és szívét, mondhatni személyessé válik”.²⁶

A természetfeletti párkapcsolat sajátossága, hogy míg az emberi párkapcsolatban a testi egység ellenére mindig jelen van a két fél közötti akarati és gondolati különbözőség és kompromisszum, addig a természetfölötti párkapcsolatban – mivel Isten tökéletes – testi kapcsolat ugyan nincs, de lelkileg Isten megajándékozta az embert a teljesség és tökéletesség lelki élményével.²⁷

Ahogy a földi házasságban a férfi és a nő, két személyből „egy test lesz” (Ter 2,24), úgy a lelki élet legmagasabb fokain, a jegyességben és a lelki házasságban „a lélek egészen Istenbe változik, egészen egy lesz vele (Fit unum quid)”.²⁸

Clairvauxi Szent Bernát így írt erről: „Ez a teljes, tökéletes, kölcsönös beleegyezés (amely minden házasság lényegét alkotja) itt nem más, mint szent és szűziesen tiszta szeretet, gyengéd és édes szeretet, oly derűs, mint amilyen őszinte szeretet, bensőséges, kölcsönös,

¹⁹ ibidem.

²⁰ Gál F., *Úton a teljesség felé*, 26.

²¹ op. cit., *Rahner, A hit alapjai*, 332.

²² op. cit., *Rahner, A hit alapjai*, 333.

²³ Uo.

²⁴ Puskely, M., *A keresztyén szerzetesség történeti fogalomtára*, 332.

²⁵ Chardin, T., *Az emberi jelenség*, 330.

²⁶ op. cit., Chardin, T., *Az emberi jelenség*, 331.

²⁷ Ennek megélése nyilvánvalóan elsősorban isteni elhívás függvénye, másodsorban pedig a hívő személyes lelkiéletének intenzitásától, személyes keresésétől függ.

²⁸ Liguori Szent Alfonz, *Homo apostolicus*, App. 1. n. 18.

erőteljes szeretet, amely nem testben, hanem lélekben egyesít, kettőből egyet csinál, úgyhogy már nem kettő, hanem csakis egy...”²⁹

Ennek az egységnek alapvető jellemzője a lelki öröm és teljesség érzése,³⁰ mely kellő alapot ad a házassághoz és szerelemhez való hasonításhoz. Az Énekek Éneke ezt a tapasztalatot és vallási élményt fogalmazta meg a szerelem allegóriájával. „Balkeze a fejem alatt, és jobbával átölel engem” (Én 2,6), illetve a Zsoltáros analógiájában: „Lelkem tehozzád tapad, és jobbod erősen tart engem” (Zsolt 63,9). Ezek a már-már szabadosnak tetsző, a testi egyesülésre utaló, és a testi-lelki szerelem aspektusait hasonlóképpen használó bibliai sorok épp azért kerülhettek a kánonba, mert allegórikusan az Isten és ember közötti lelki kapcsolat beteljesedését hivatottak a szerelmi költészet képeivel és merész vallomásaival ábrázolni. Az „Enyém a kedvesem, és én az övé” (Én 2,16) pontosan ugyanazt jelenti, mint az „Én és az Atya egy vagyunk” (Jn 10,30). Jézus Krisztus „tökéletessé tette az embernek az Istenhez való viszonyát”.³¹ Clairvauxi Szent Bernát leghíresebb műve, a *Sermones super Cantica canticorum* ennek a lelki egységnek és az Egyházban kezdetektől meglévő lelki házasságnak a legszebb és legátfogóbb beszédgyűjteménye.³²

További jellegzetességek az Istennel való egyesültség érzése, a lelkierőnek Istenbe változása, a Szentháromság állandó szemlélése, zavartalan lelki béke, lelki öröm, lelki szomj a szenvedés és a szolgálat iránt, lelki buzgalom, valamint a szív sebzettsége (*transverberatio cordis*), valamint a nyugodt és édes halál.³³

Mivel az ember csak életeseeményeiben és a külvilággal való kapcsolatában értheti meg Istent és önmagát,³⁴ a hívő ember számára – különösen pedig a szerzetes számára – valamennyi kapcsolat közül a legmeghatározóbbá a Krisztussal való kapcsolat válik, mert „csak Vele és Benne lehetséges egy olyan találkozás, ahol már semmi teremtett akadály nem áll a találkozó köz...”.³⁵ Ezt fejezte ki Jézus, amikor azt mondta, „senki sem jut az Atyához, csak általam” (Jn 14,6). Ebben a távlatban és összefüggésben érdemes értelmezni Jézus további szavait is: „aki meg akarja menteni életét, elveszíti azt; aki pedig elveszíti életét énértem, megmenti azt” (Lk 9,24). Ha a kapcsolatiság, különösen a teljes odaadással megélt kapcsolatiság, a párkapcsolati vagy házassági minőségű Isten-ember kapcsolat felől szemléljük Jézus szavait, akkor azok a legintimebb, lelki én-te viszony dinamikáját tárják fel, még konkrétabban az önjárandékozó szeretet dinamikáját.

A pasztorálpszichológia kellő alapossággal ismeri a párkapcsolatok dinamikáját és patológiáját. Alaptételként el kell fogadnom, hogy a két fél „partnerként egy kapcsolatban csak olyan mértékben tud kibontakozni, amennyire a másik válaszol erre”.³⁶ Mivel Isten ember felé irányuló kommunikációja szüntelen és korlátlan önközlés, ezért a kérdés az, hogy az ember mennyire képes reflektálni az isteni én-re? Ez a párbeszéd úgy alakulhat ki, ha a távoli, személytelen istenképből fokozatosan kialakul az én-te párbeszéd, vagyis a hívő (vagy a szerzetes) képes partnerként tekinteni Istenre, és képes vele partneri módon kommunikálni.

A következő lépés az elhívás „első szerelme” utáni kapcsolati dinamikán és párbeszédén múlik: »attól függ a párkapcsolat sikere, hogy (...) képes-e társunkat olyannak „felismerni”, amilyen az a valóságban: nem pótanya vagy pótapa, sem ápoló, sem alattvaló, sem uralkodó, sem egyetlen táplálónk, hanem egyszeri, néven szólítható *Te*.«³⁷ Vagyis a benső, elképzelt Istenképet el kell engedni, ahogy a szülőkkal kapcsolatos benső képeket és sérelmeket is, továbbá a teológiából merített, racionálisan megismert Istenképet is meg kell haladni, hogy a találkozás valóban személyessé válhasson. Ez az én-te viszony és megismerés kizárólag az intim, bensőséges imában valósulhat meg, és a kontemplációban teljesebben ki. Isten és ember

²⁹ Clairvauxi Szent Bernát, *Sermo* 83.

³⁰ „Szinte zsírral és kövérséggel telik el a lelkem, ujjong az ajkam...” (Zsolt 63,6)

³¹ op. cit., Gál F., *Úton a teljesség felé*, 31.

³² Fejérdy J. M., *Clairvaux-i Szent Bernát krisztológiai tanítása beszédei alapján*, 50.

³³ op. cit., Müller L., *Aszketika és misztika*, 256-263.

³⁴ op. cit., Gál F., *Úton a teljesség felé*, 27.

³⁵ Eifried O., *A liturgia: élet*, In: *Nova Claravallis*, 12.

³⁶ Baumgartner, I., *Pasztorálpszichológia*, 484.

³⁷ op. cit., Baumgartner, I., *Pasztorálpszichológia*, 485.

személyes kapcsolata csak akkor lesz valós és valódi, ha az önismeret útján halad, s minden projekciótól, lelki függőségtől szabaddá válik, önmagunk elfogadásával arányosan mélyül el.³⁸

Ennek a kapcsolatnak – az emberi párkapcsolatokhoz hasonlóan – az a titka, hogy kellő időt és folyamatos kommunikációt kell biztosítanunk (egyéni ima, imaliturgia, meditáció, kontempláció); fel kell tárunk Istennek saját rossz tulajdonságainkat, vagyis el kell fogadnunk; ideálizálás és perfekcionizmus helyett fel kell fednünk csalódásainkat, vágyainkat, félelmeinket, elfojtásainkat Istennek; bízunk kell benne; s végül el kell fogadnunk emberi létünk valóságát és a jelen pillanat korlátozottságát, saját határaink szűkösségét.³⁹ „Bernát soha nem áll meg a dogmáknál, hanem mindig továbbmegy az erkölcs vagy a kölcsönös szeretet gyakorlati szintjére. Számára a teológia csak az első lépés, a hitigazságoknak át kell formálniuk életmódunkat.”⁴⁰

„Jegyezzétek meg jól, önismeret nélkül senki sem üdvözülhet.” – figyelmeztet Clairvauxi Szent Bernát.⁴¹ Másutt azt írja, hogy az önismeret istenfélelmet ébreszt,⁴² vagyis az önismeret alakítja ki a helyes és igaz Istenhez viszonyulást, mert „igazi barátság csak akkor állhat fenn, ha a szeretetközösség igazságon alapszik”.⁴³

Összefoglalásképpen el kell mondanom, hogy amint a zsidóság Istennel kapcsolatos legfontosabb élménye az egyiptomi rabszolgaságból való szabadulás volt, úgy a legegyszerűbb Istenhittől a szerzetesek párkapcsolati jellegű hitéig (lelki jegyesség, házasság) ugyanannak az én-te viszonynak az elmélyülését és kibontakozását ismerhetem föl. Amilyen mértékben személyessé válik a kommunikáció a hívő és Isten között, s amilyen mértékben hajlandó a hívő az önismeret rögzös útját bejárni, olyan mértékben tud Istenkapcsolata baráttá, majd egyre mélyebbé, végül akár jegyesivé és házassági tartalmúvá válni. Ez pedig visszavezeti a hívő embert a szabadulás alapélményéhez, mert „az Istennel való új és az embertársaihoz fűződő, elnyert kötődéséből szabadságot kap a szolgává tevő kényszerek alól”.⁴⁴ Ahogy egy ciszterci teológus hallgató találóan megfogalmazta egy emberöltővel ezelőtt: „Csak az találkozhat egy másik «én»-nel, aki már nem keresi önmagát, aki már teljesen magányos lett és magára-maradottságának csak a hívő «másik» szavára figyel.”⁴⁵ A ciszterci lelkiségben ez a lelki egység a szeretet, az együttérzés (compassio), valamint a biblikus képmás és hasonlóság monasztikus teológiai értelmezésében kibontakozott ki és honosodott meg, Clairvauxi Szent Bernát, Saint-Thierry Vilmos és Riveaulxi Aelred nyomán.⁴⁶

Felhasznált irodalom

Baumgartner, Isidor, *Pasztorálpszichológia*. Budapest, Semmelweis Egyetem, 2006.

Biblia Hebraica Stuttgartiensis. Rudolph W. – Elliger K. (szerkk.), Stuttgart, Deutsche Bibelstiftung, 1967.

Bultmann, Rudolf, *Az Újszövetség teológiája*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

Chardin, de Teilhard, *Az emberi jelenség*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1980.

³⁸ ibidem *Pasztorálpszichológia*, 485..

³⁹ vö., op. cit., Baumgartner, I., *Pasztorálpszichológia*, 486.

⁴⁰ op. cit., Fejérdy J. M., *Clairvaux-i Szent Bernát krisztológiai tanítása beszédei alapján*, 58.

⁴¹ Clairvauxi Szent Bernát, *Cantica sermones*, 37. n. 1. – PL 183, 1401.

⁴² op. cit., *Cantica sermones*, 37. n. 6. – PL 183, 1403.

⁴³ Clairvauxi Szent Bernát, *Epistolae*, 78. n. 13. – PL 182, 82.

⁴⁴ op. cit., Baumgartner, I., *Pasztorálpszichológia*, 473.

⁴⁵ ibidem, A liturgia: élet, 12.

⁴⁶ op. cit., Fejérdy J. M., *Clairvaux-i Szent Bernát krisztológiai tanítása beszédei alapján*, 37.

Eifried Odo, A liturgia: élet, In: *Nova Claravallis*. Veszprém, Egyházmegyei Könyvnyomda, 1943.

Farkasfalvy Dénes, *A lelkiélet teológiája*. Róma, Teológiai Kiskönyvtár, 1980.

Fejérdy J. M., *Clairvaux-i Szent Bernát krisztológiai tanítása beszédei alapján*, (kézirat, doktori disszertáció) Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2016.

Gál Ferenc, *Az örök élet reménye*. Budapest, Szent István Társulat, 1974.

Gál Ferenc, *Úton a teljesség felé*. Budapest, Szent István Társulat, 1977.

Golenszky Kandid O. Cist., *Lucere et ardere*, Budapest, Korda Rt., 1944.

Kránitz Mihály – Szopkó Márk, *Teológiai kulcsfogalmak szótára*. Budapest, Szent István Társulat, 2016.

Müller Lajos S. J., *Aszketika és misztika*. Budapest, Korda Rt., 1932.

Puskely Mária, *A keresztény szerzetesség történeti fogalomtára*. Budapest, Kairosz Kiadó, 2006.

Rahner, Karl, *A hit alapjai*. Budapest, Szent István Társulat, 1983.

Schmaus, Michael, *Katolische Dogmatik*. IV., München, Max Hueber Verlag, 1940.

Ünneplő ember a közösségben. Bodó M., Csontai I., Lukács O., Zamfir K. (szerkk.), Budapest – Kolozsvár, Szent István Társulat – Verbum, 2019.